

Bruno Bettelheim:

LIDÉ NEJSOU MRAVENCÍ.
POSTŘEHY PSYCHOANALYTIKA
Z KONCENTRAČNÍHO TÁBORA

Praha, Portál 2021, 264 s.

Psycholog Bruno Bettelheim se narodil v roce 1903 ve Vídni a zemřel v roce 1990 v Marylandu, USA. Vyrůstal v asimilované, dobře situované židovské rodině středostavovských rodičů ve Vídni. Do roku 1944 měl rakouské občanství, poté občanství americké. Na univerzitě v Rakousku vystudoval filozofii a psychologii. Když se Hitler chopil moci v roce 1933, bylo mu 30 let. Bettelheimův život se prolнул i s československou realitou – v březnu 1938 se pokusil po anšlusu Rakouska uprchnout s manželkou do Československa, ale byl zadržen. Jeho manželka mohla a stihla zemí opustit. Bruno byl internován a v květnu 1938 poslán do Buchenwaldu a Dachau v době, kdy po anšlusu Rakouska v roce 1938 národní socialisté posílali politické oponenty včetně Židů do koncentračních táborů, kde byli mnozí mučeni a zabiti. V Buchenwaldu zemřelo 56 545 z celkem 280 000 vězňů, v Dachau 25 613 vězňů z celkem 200 000 vězňů. Oba tábory osvobodila v roce 1945 americká armáda. Bettelheim strávil v letech 1938–39 v obou táborech 13 měsíců (někde se uvádí 10,5 měsíce, Bettelheim v roce 1943 psal „asi 1 rok“).

Lidé nejsou mravenci

Bettelheim podrobně popsal degradující prostředí koncentračního tábora v knize vydané nakladatelstvím Portál v roce 2021 pod českým názvem *Lidé nejsou mravenci*. Předmluvu ke knize napsala překladatelka a editorka Pavla Le Roch, doslov Jan Kosek, právník a sociální psycholog, knihu přeložila Miroslava Kopicová. Text je součástí Bettelheimovy knihy *Informed Heart*, vydané v roce 1960. Ta vychází ze článku *Individual and Mass Behavior in Extreme Situations* publikovaného v *Journal of Abnormal and Social Psychology* v roce 1943, ve kterém podrobně popisuje psychologii vězňů v koncentračních táborech Dachau a Buchenwaldu. Už v tomto za války publikovaném textu psal, že v Německu jsou koncentrační tábory, zmínil 3 pro muže a 1 pro ženy s celkovým počtem věz-

ňů do 60 000, což mohlo přispět k informování Spojenců o mučení odpůrců režimu. S publikací rukopisu tři roky vyčkával. Text byl opakovaně odmítán několika americkými časopisy (Fleck a Müller, 1997). Článek po otištění v roce 1943 oceňoval Dwight D. Eisenhower, který také jako americký generál navštívil koncentrační tábor, kde byl Bettelheim internován, během porážky nacistického Německa v roce 1945. Po druhé světové válce byla Bettelheimova práce povinnou četbou pro americké důstojníky v Evropě (Angres, 1990).

Bruno Bettelheim si pochopitelně nemohl dělat poznámky během pobytu v táboře, snažil se ale uložit si do paměti své úvahy a diskuse s dalšími vězni. Poznámky si začal sepsovat až v emigraci. Pociťoval hněv v souvislosti s pobytem v táboře, a proto publikaci oddaloval, měl obavu, aby emoce nezakreslily psychologický rozbor a svědectví. Uvědomoval si, jak je těžké analyzovat prostředí, jehož byl součástí, pokud není korekce z vnějšku. Svůj hněv považoval za samozřejmou součást pobytu v táboře, dezintegrující osobnost, protože hněv bylo nutné v zájmu přežití potlačit.

Situaci vězňů v táboře pojímá jako extrémní, kromě psychického a fyzického týrání také pro další aspekty – absenci soukromí, absenci informací proč a na jak dlouho byl uvězněný zadržen. Tábory sloužily jako „školicí pracoviště“ SS, laboratoře jak ovládat a podrobit si masu vězňů. Bettelheim akcentuje tábory jako prostředek totalitního státu, který se může opakovat v jiných podmínkách. Popisuje „iniciaci“ do koncentračního tábora v průběhu transportu, velmi krutou, způsobující zabití a zranění, s cílem „připravit“ vězně na pobyt v táboře. Záměrem SS bylo „zlomit“ osobnost vězně, odstranit odpor. Iniciace byla nacisty plánovaná. Nejvíce vězňů zemřelo během přepravy do táborů, dále během prvních asi 3 týdnů v táboře, poté již byla úmrtnost menší. Někteří vězni zemřeli pro ztrátu chuti žít v takových podmínkách a v souvislosti s předchozími tělesnými zraněními během „iniciace“.

Bettelheim v koncentračním táboře hledal způsob, jak dlouhodobě přežít. Vymyslel, že se bude snažit psychologicky analyzovat chování vězňů. Analýza byla způsob, jak si v části své osobnosti zachovat svobodu a nezávislost, protože jinou částí své osobnosti se musel přizpůsobit a dělat věci, které dělat nechtěl. Paralelní procesy, jeden umožňující svobodný vnitřní život a druhý zaměřený na přežití pro něj byly způsobem, jak extrémní situaci zvládnout. Byl si vědom, že jeho „analýza“ je obranný mechanismus.

Tato práce byla podpořena grantem GA ČR s názvem *Výhnání, vykořенění a změna životní linie – mezigenerační studie* (22-04477S) a Visegrad Grants z International Visegrad Fund (č. 22120162) a názvem *Transgeneration transfer of holocaust trauma – prevention and care*.

Bettelheim popisuje, jak se vězni vlivem krutých podmínek měnili z normálních osobností např. na patologické lháře, nedokázali se ovládat, nebyli schopni rozlišovat realitu od přání. Popisuje to jako „náhlé změny osobnosti“ (s. 20). Pro přežití byli někteří schopni udělat cokoliv, protože „tady se smí všechno, pokud mi to pomůže tábor přežít“ (s. 29). Postupem času docházelo k hlubší dezintegraci osobnosti.

Podle Bettelheima gestapo používalo pro podrobení vězňů čtyři nástroje – traumatizaci, přinucení zaujmout dětinské chování, ztrátu individuality a ztrátu možnosti předvídat budoucnost. Bettelheim píše, že „brzy jsem byl ... donucen k rozštěpení na dvě vnitřní já, které si možná svou identitu uchová, a zbytek osobnosti, který se bude v zájmu přežití muset podrobit a přizpůsobit“ (s. 27). SS vězňům tykali. Vězni mezi sebou nesměli používat tituly, a naopak museli oslovovat strážné se všemi jejich tituly. Nikdo neměl hodinky, takže vězni nemohli plánovat a určování času bylo v rukách SS. Přežití vyžadovalo nenápadnost a nevšímavost.

V Dachau byli vězni trestáni jako jednotlivci, v Buchenwaldu jako skupina, což zvyšovalo tlak na jednotlivce. Tím zájem SS i vězeňské skupiny působil stejným směrem. Pokud se vězni chtěli vyhnout trestu, byli závislí na spolupráci v rámci menších pracovních skupin. Zároveň si vězňové nesměli pomáhat, ošetřovat jeden druhého rány atp. Někteří zešleli. Podvýchava zhoršovala paměť. Využívaly byly vyhružky bitím, které byly účinnější než bití samotné. Vy-měšování nikdy neprobíhalo v soukromí, latríny byly stále otevřené. Při práci se nesmělo mluvit, zároveň však mluvení pozvedalo sebeuctu. Někteří vězni se SS zcela přizpůsobili a nedokázali se vnitřně rozštěpit na svobodnou a ztotočenou část, rezignovali a začali se případného pobytu mimo tábor bát. Vězni ztráceli možnost pokračování v paternalistické roli ve svých rodinách, často nesouhlasili s tím, co jejich rodiny venku dělají, ale nemohli to ovlivnit a navíc byli závislí na posílání peněz od svých blízkých. Postupně se svým rodinám odcizovali. Německé obyvatelstvo si vytvořilo vůči koncentračnímu táboru mechanismus popření a věřilo, že vězni opravdu spáchali vážné zločiny, za které musí být drženi stranou od společnosti. Gestapo nepravdivě a záměrně informovalo příbuzné o špatném chování vězňů, kvůli kterému nemohou být propuštěni, příbuzní pak naléhali na vězně, aby se chovali lépe, vězni nemohli tuto manipulaci vysvětlit a trápili se. Někteří starší vězni v rámci identifikace přejímali německou nacionalistickou a rasovou ideologii. Téměř všichni nežidovští vězni věřili v nadřazenost německé rasy, byli hrdí na anexe Německem dobytého území. Vězni likvidovali vlastní zrádce, dokonce je i dlouhodobě mučili, podle Bettelheima

v identifikaci s SS. Někteří vězni se snažili nosit části uniformy strážců. Vězni používali agresivní slovník, podobně jako SS. Násilí mezi vězni bylo běžné, což potvrzoval ve svém textu i V. E. Frankl (Adamczyk, 2005), ale Frankl podobnou identifikaci vězňů s SS nepopisuje a otázka identifikace vězňů se strážnými je považována za kontroverzní.

Bruno Bettelheim byl z koncentračního tábora propuštěn (díky intervencím vlivných rodinných přátel v USA; Puhak, 2019) při amnestii na narozeniny Adolfa Hitlera. Bettelheim byl i po propuštění z koncentračního tábora ve velkém riziku ohrožení života a teprve později v zámořské emigraci se začal cítit v bezpečí. Emigroval na lodi do Ameriky, kde se prosadil jako psycholog, autor, přednášející i organizátor. Trpěl depresí v průběhu a na konci života, po smrti druhé ženy měl sebevražedné myšlenky i plány (Fisher, 2006).

Po válce svědčil před norimberským tribunálem. Byl velmi publikačně aktivní, hlavně knižně. Psal o pohádkách, autismu, rodině, psychoanalýze, totalitě, emancipaci, násilí a jiných tématech. V letech 1944–1973 byl ředitelem Sonia Shankman Orthogenic School v Chicagu, internátní školy, která poskytuje psychologickou péči dětem, v dobách ředitelování Bettelheima hlavně autistickým. Po odchodu do důchodu žil v Kalifornii. Byl 2x ženatý a měl 3 děti. Měl velkou a i mezinárodní reputaci, zajímali se o něj i umělci. Spolu s Woody Allenem si zahrál v jeho filmu Zelig.

Kritika a kontroverze

Byl kriticky popisován jako osobnost inspirativní, svůdná, agresivní, vznětlivá, odmítavá vůči pomýleným nebo domnělým nepřítelům a schopná jak velké laskavosti, tak velké nelaskavosti (Gottlieb, 2003). Byl jistě vysoce aktivní vzhledem k obdivuhodné kariéře a zvládnutí nesnáží různého druhu, nebál se rizika a bolesti a složitě vyvažoval práci pro druhé s vlastní kariérou.

Byl kritizován pro hrubé chování ke studentům, dokonce i bití žáků–dětí (Puhak, 2019) na základě svědectví několika studentů. Zpochybňován byl jeho údajný psychoanalytický výcvik před válkou (s tím, že ve skutečnosti byl analyzován jako klient), nadnesený počet vězňů, se kterými mluvil o situaci v koncentračních táborech, napadán byl jeho kritický přístup především k podílu matek na vzniku autismu – vzhledem k jeho představě o údajné nenávisti matek k dětem, obviněn byl také z plagiátorství, z neoprávněného osočování Židů, že se z války dostatečně nebránili, z kritiky rodiny Anny Frankové za nedostatečnou adaptaci na ohrožující situaci.

Jedna z jeho žákyň vzpomínala, že ji vytáhl ze sprchy nahou a bil ji v místnosti plné lidí, což

mu vysloužilo přezdívkou „brutální Bettelheim“. Jiný žák vzpomínal na pravidelné útoky a kruté urážky po dobu deseti let (Puhak, 2019). Bettelheim si údajně nebyl vědom devastujícího vlivu patriarchátu na rodinnou dynamiku a také silného vlivu vlastní PTSD na rodinný život. V jednom dopise napsal, že celý život pracoval s dětmi, kterým život zničili matky, které je nenáviděly (Puhak, 2019). Někteří se domnívají, že Bettelheimovy myšlenky negativně ovlivnily výzkum a léčbu autismu a že Bettelheim vnímal matku symbolicky jako kápo z tábora. Ronaldo Angres byl s dg. autismu s Bettelheimem v kontaktu 12 let. Podle něj Bettelheim budoval školu jako totální instituci (symbolicky podobnou táboru), ve které byl všemocným persekutorem, což ale sám vnímal jako roli mocného ochránce, a místo identifikace s agresorem u svých svěřenců vnímal vlastní péči a ochranu. Podle Angrese byl Bettelheimův útok na evropské Židy pozdější paralelou pro útoky na rodiče, které vinil z duševních poruch dětí, především matek (Angres, 1990). Je možné, že přes intelektuální kapacitu a dobrou schopnost adaptace na podmínky emigrace nerozuměl dostatečně vlastnímu traumatu a v souvislosti s tím také konsekvencím pro svěřené děti.

Závěrem

Bettelheim analýzu koncentračních táborů v následujících desetiletích opakovaně vydával a upravoval, a to natolik, že docházelo ke změně v sebeprezentaci autora od politického vězně k akcentaci uvěznění na základě židovství a rasové persekuce (Fleck a Müller, 1997). Další kritika směřuje ke způsobu prezentace jako objektivního zkoumání, zpochybněn byl počet vězňů, kteří byli zahrnuti do zkoumání, zpochybňováno bylo také zdůrazňování míry identifikace „starých“ vězňů s gestapem. Bettelheim byl kritizován Židy, protože odmítal podřídivé chování vůči nacistům. Jeho kritika Židů mohla být paralelou k jeho pozdější kritice rodičů za působení duševních poruch dětem (Angres, 2001).

Význam jeho článku a později recenzované knihy spočívá v tom, že publikace vznikla již za války a že ji psal člověk kritický, trénovaný přemýšlet a analyzovat. Bettelheim ukázal na nutnost přizpůsobit se prostředí, částečnou identifikaci s agresorem, skupinový tlak uvnitř vězeňských skupin, to vše v prostředí, kde jednotlivec hrál jen malou roli a kde konformita vůči skupině byla podmínkou pro přežití spolu s mnoha konkrétními a i problematickými pro-

jevy chování, které vedly k zachování života. Svým textem předznamenal zájem o podrobování se autoritám, což později vedlo ke známým experimentům v sociální psychologii, o kterých se dnes učí všichni studenti psychologie.

Připomeňme pro spojení s naší zemí, že v Dachau byl mj. vězněm také malíř Josef Čapek, kardinál Josef Beran či grafik Vojtěch Preissig, v Buchenwaldu byl internován Antonín Kalina, zachránce židovských dětí, či novinář Ferdinand Peroutka.

V poznámce ke knize *Lidé nejsou mravenci* Bruno Bettelheim shrnuje, „píši jakožto psycholog snažící se vysvětlit, proč se stalo to, co se stalo. Doufám, že takováto analýza druhým pomůže se rozhodnout ... aby člověk ustál tlak masové společnosti, nebo jinak řečeno, jak poučit srdce ve službách autonomie“ (s. 222). V době neospravedlnitelného útoku Ruska na Ukrajinu, který vypukl po mnoha desetiletích víceméně mírového soužití v Evropě, jde o tvrzení se stálou platností.

Marek Preiss

LITERATURA

- Adamczyk, A. (2005). Frankl, Bettelheim and the camps. *Journal of Genocide Research*, 7(1), 67-84. <https://doi-org.ezproxy.lib.cas.cz/10.1080/14623520500044966>
- Angres, R. (1990). Who, really, was Bruno Bettelheim? *Commentary*, 90(4), 26.
- Bettelheim, B. (1943). Individual and mass behavior in extreme situations. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 38(4), 417-452. <https://doi.org/10.1037/h0061208>
- Fisher, D. J. (2006). The correspondence of Bruno Bettelheim and Rudolf Ekstein. *Psychoanalysis and History*, 8(1), 65-124. <https://doi-org.ezproxy.lib.cas.cz/10.3366/pah.2006.8.1.65>
- Gottlieb, R. (2003). The strange case of Dr. B. (cover story). *New York Review of Books*, 50(3), 42.
- Fleck, C., & Müller, A. (1997). Bruno Bettelheim and the concentration camps. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 33(1), 1-37. [https://doi-org.ezproxy.lib.cas.cz/10.1002/\(SICI\)1520-6696\(199724\)33:1<1::AID-JHBS1>3.0.CO;2-Y](https://doi-org.ezproxy.lib.cas.cz/10.1002/(SICI)1520-6696(199724)33:1<1::AID-JHBS1>3.0.CO;2-Y)
- Puhak, S. (2019). The abuses of enchantment: Bruno Bettelheim's fairy-tale genius. *Virginia Quarterly Review*, 95(3), 198-205.